

<https://doi.org/10.62837/2025.10.12>

ADİLƏ ƏSƏDOVA YAQUB QIZI
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qərbi Kaspi Universiteti, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri
adila.asadova@wu.edu.az
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu asadova.adile.9496@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>

QRAMMATİK KATEQORİYALARIN DİL SİSTEMİNDƏ STATUSU

Məqalədə qrammatik kateqoriyalara dilçiliyin problemi kimi yanaşılmış və onların təyin olunması və təsviri üzərində fikir yürüdülmüşdür. Eyni zamanda dil qrammatik sistem aspektindən — mücərrəd qrammatik sistem və funksional qrammatik sistem baxımından yanaşılmışdır. Tədqiqatda universal qrammatikanın imkanlarından bəhs edilərək O. Yespersen fikirlərinə münasibət bildirilmişdir. Məqalədə qrammatik forma və məna haqqında dilçi alimlərin fikirlərinə əsaslanaraq bu mövzu üzrə fikir yürüdülmüşdür. Elmi araşdırmada qrammatik kateqoriyanın təsnifedici və ya leksik-qrammatik kateqoriyalar, həmçinin sözdüzəldici və ya formadüzəldici kateqoriyalar bölgüsü aparılmış, dilçi alimlərin fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

Qarşıya qoyulan vəzifəni həyata keçirmək üçün tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli və kontekstual təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi qrammatik kateqoriyaların təyin edilməsi və dil sistemindəki statuslarının müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatın nəticələri müasir dilçilikdə, xüsusən üslubiyyat mövzusunda aparılan tədqiqat əsərlərində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: kateqoriya, dil, qrammatika, söz formaları, semantika, üslub

Giriş: Mövzunun aktuallığı və məqsədi: Dil təfəkkür vasitəsilə obyektiv gerçəkliklə, eyni zamanda obyektiv gerçəkliyin kateqoriyaları ilə bağlıdır. Dilçilikdə qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirmək meyarı müxtəlif olmuşdur, qrammatik kateqoriyalara fərqli təriflər verilmişdir. Lakin bütün hallarda əsas meyar onların obyektiv gerçəklik, obyektiv kateqoriyalar ilə vəhdətdə olmasıdır.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə qrammatik kateqoriya problemi kifayət qədər geniş planda tədqiq edilmişdir. Bizim tədqiqatda qrammatik kateqoriya probleminin mübahisəli, həmçinin qrammatik üslublarla bağlı tərəfi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Mövzunun aktuallığı qrammatik kateqoriyaların müxtəlif qrammatik formalarının işlənməsinin spesifik cəhətini aşkara çıxarmaqdadır.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat zamanı təsviri, müqayisəli və kontekstual təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Bu metodlar əsasında dilçilikdə qrammatik

kateqoriyalar haqqında fikrlər müqayisə edilmiş, kateqoriyaların yeri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatda Şerba,L.V., Yespersen,O., Reformatski, A.A., Meşaninov,İ.İ., Seyidov,Y., Kazımov,Q., Aslanov,A., Hüseyinzadə,M., Kaseviç,V.B., Bondarko,A.V., Rüstəmovə,S., Layonz,C. kimi alimlərin qrammatik kateqoriyalarla bağlı bölgüsü göstərilmiş və münasibət bildirilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların təyini və təsviri dilçiliyin qrammatikaya aid mərkəzi problemlərindən biridir. Şübhəsiz ki, bu problem, ümumiyyətlə kateqoriya, xüsusi ilə fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalarla bağlı olub onlardan sonra ortaya atılmışdır. Dilçilikdə kateqoriya anlayışı qrammatikada meydana çıxır. “*Qrammatika öz mahiyyətinə görə dildəki kateqoriyaların təsvirini özündə birləşdirir*” [21, c.8].

Dilin qrammatik sistemində iki aspektdən yanaşmaq mümkündür. Birinci aspekt mücərrəd qrammatik sistemi, ikincisi isə funksional qrammatik sistemi əhatə edir. Mücərrəd qrammatik sistem, əsasən morfoloji səviyyədə mövcud olan qrammatik kateqoriyalarla bağlıdır. Qrammatik kateqoriyaya aid məsələlərin söz birləşməsi çərçivəsində təhlili və şərhli sintaksisə keçidi səciyyələndirir. Predikativliyə malik olmayan söz birləşmələri formatında abstrakt qrammatik kateqoriyadan da bəhs etmək mümkündür. Cümlə daxilində qrammatik kateqoriyanın reallaşması, istifadə olunması isə mahiyyətə funksional qrammatik kateqoriya səviyyəsinə qalxır. Qeyd edilən cəhət söz birləşməsində də qrammatik funksionallığın aparıcı olmasına diqqət yetirməyi tələb edir. İki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan sintaktik konstruksiyada qrammatik kateqoriyanın özünün funksionallıq səciyyəsinə keçməsi xeyli dərəcədə aşkar hiss edilir. Məsələn, *evə getmək, mənim kitabım, evin qabağı* kimi birləşmələrdə qrammatik kateqoriya öz funksiyasını yerinə yetirir. *Qabağı, evi, ləyəni, evə, küçədə* və s. sözformalarında isə funksionallıq yox, mücərrədlik hökm sürür.

O.Yespersen universal qrammatikanın imkanlarından bəhs edərkən morfologiyanın universallığı məsələsinin heç zaman meydana çıxmadığını söyləmiş, bunu mövcud formativlərin, eləcə də onların funksiyalarının və mənalılarının müxtəlif dillərdə çox fərqli şəkildə özünü nümayiş etdirməsini ön plana çəkmişdir. Onun fikrinə görə, məhz belə fərqlənmə nəticəsində formativlərə aid xüsusiyyətlərin konkret dilin, yaxud dillərin qrammatikalarında təqdim olunması özünü doğrultmuşdur. Müəllif hər formanın sintaktik funksiyasına istinad etməyin zəruriliyini əsas götürərək sintaktik kateqoriyaları ayırmışdır. Doğrudur, bu zaman o, “sintaktik hal kateqoriyası”, “sintaktik kəmiyyət kateqoriyası” kimi terminoloji birləşmələrdən istifadə etməmişdir [5, c.55-56]. Bununla belə, O.Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərinin “Sintaksis və məntiq” paragrafında göstərir ki, belə sintaktik anlayış və kateqoriyaları qrammatik hədudlardan kənara çıxmaq şərti ilə təyin etməyin vacibdir və bir sıra kateqoriyaların predmetlərin özlərinə xas olanları ifadə edir. Bununla yanaşı, o, anlayış kateqoriyalarının mövcudluğunu qeyd

etmişdir [5, c.56-60]. Anlayış kateqoriyalarını ayırmaq cəhdi məntiqi və qrammatik kateqoriyalar arasındakı sıx əlaqələrlə bağlılıqla əlaqələndirilməlidir. Kəmiyyət, keyfiyyət və ölçü, məkan və zaman, hadisə və mahiyyət, eləcə də bu qəbildən olan məntiqi kateqoriyalar qarşılıqlı əlaqəyə malikdir və çeşidli formalarda təzahür edir [14, s.12]. Bu fikrin doğruluğu şübhə yaratmır. Aydındır ki, kəmiyyət ölçü və miqdarla bağlılığa malikdir. Məntiq və düşüncəyə, ifadə olunan mənaya istinadla “yüz adam”, “yüzlərlə adam” söz birləşmələri ilə “adamlar” sözformasının bildirdiyi kəmiyyətlər bir-birindən fərqlənir. Onlardan hər birinin “adam” sözü ilə qarşılaşdırılması zamanı miqdar baxımından müxtəlif məzmunlar aşkara çıxır. Yüz adam -adam” qarşılaşdırılmasında “adam” komponenti tək ifadə edir. “Adamlar – adam” qarşılaşdırılmasında isə cəm-tək oppozisiyası vardır. Məhz bu cür oppozisiyalar qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının mövcudluğunu təsdiq edir. Beş adam – adam, yüz adam – adam, yüzlərlə adam – adam qarşılaşdırılmalarında kəmiyyət anlayışının çeşidli formalarından bəziləri ifadəsini tapır. Dil bu çeşidli formaları da qrammatik kəmiyyət kateqoriyasının vasitələri ilə ifadə edə bilir.

“Ata və oğul evdən çıxanda hava hələ işıqlanmamışdı. Bu vaxta el arasında “itnən qurd bir-birindən seçilməyən vaxt” deyirlər. Onlar kəndin mərkəzinə kolxoz idarəsinin qarşısına gəldilər”.

Nümunə kontekstinin birinci cümləsindəki “ata və oğul” birləşməsi üçüncü cümlədə üçüncü şəxsin cəm forması ilə əvəz edilmişdir. Əgər bu cümləni kontekstdən təcrid olunmuş şəkildə götürsək, “onlar” əvəzliyi cəmi dəqiq miqdar haqqında heç bir informasiya vermədən ifadə edəcəkdir. Kontekstin birinci cümləsi isə şəxslərin dəqiq sayını təyin etməyə imkan verir. Müxtəlif mətnlərdə buna oxşar kifayət qədər nümunələr tapmaq mümkündür. Bu cür nümunələr məntiqi qrammatik kateqoriyalar arasındakı bağlılığı bir daha təsdiq edir.

A.A.Reformatski bəzi dilçilərin anlayış kateqoriyalarının qrammatikadan yüksək tərtibli olmasını əsaslandırmaq cəhdlərinin heç bir nəticə vermədiyini, bunun ayrı-ayrı dillərin və onların qruplarının spesifikliyini inkar etmək olduğunu yazmışdır. O, qrammatik kateqoriyanı belə təyin etmişdir: *“Qrammatik kateqoriyalar eynicinsli qrammatik hadisələrin, hər şeydən əvvəl, müxtəlif formaya görə fərqlənən eynicinsli qrammatik sözlərin topluları, birləşmələri, qruplarıdır”*[16, s.317-318].

Anlayış və qrammatik kateqoriyaları bir-birindən ayırmağın vacibliyini İ.İ.Meşaninov da irəli sürülmüşdür. Onun fikrinə görə, anlayış kateqoriyaları bu və ya digər dil formasını alır. Deməli, anlayış kateqoriyalarının dildə ifadəsi üçün müxtəlif dil vasitələri vardır. Bu vasitələr qrammatik formada olduqda, onda anlayış qrammatik şəkildə ifadəsini tapır. Qrammatik ifadə olunan anlayış kateqoriyası qrammatik kateqoriya əmələ gətirir [13, s.61]. Anlayış kateqoriyaları real gerçəklikdə mövcuddur. Məsələn, cins, mənsubiyyət, müəyyənlik/qeyri-müəyyənlik dildən asılı olmayaraq vardır. Hər bir dil onları ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Bəzi dillərdə anlayış qrammatik vasitələrlə sistemli şəkildə ifadəsini tapır. Anlayışın

bu şəkildə bildirilməsi qrammatik kateqoriyanın köməyi ilə həyata keçirilir. Bununla yanaşı, qrammatik vasitələrin kateqoriallaşması konkret dilin sistem xüsusiyyətlərinin tələbi ilə formalaşır. Üçüzlü cins kateqoriyası belə tələbdən əmələ gəlmişdir. Real gerçəkliyin cansız əşya və predmetlərinin də cinslərə ayrılması bəzi dillərin sistem xüsusiyyətləri ilə əlaqəyə malikdir. Qrammatik kateqoriya anlayış kateqoriyasına aidliyi də ifadə etmək imkanına malikdir.

Y.Seyidov qrammatik kateqoriyanı başa düşmək üçün dilin qrammatik quruluşu haqqında məlumatlı olmağın vacib gəldiyini qeyd etmiş, bu quruluş sözlərin müəyyən sistem əsasında dəyişərək birləşməsi və əlaqələnməsi qaydalarının toplu kimi təqdim etmişdir. Onun fikrinə görə, dilin qrammatik quruluşunda dəyişmələr morfoloji kateqoriyalarla təzahürünü tapır. Qrammatik kateqoriyalar mənaların qrammatik formalar vasitəsi ilə ifadəsidir. Bununla yanaşı, o, qrammatik formaların kateqoriallaşması şərtini də irəli sürmüşdür. Bu şərtə əsasən qrammatik formalar müəyyən sistem üzrə dəyişən paradiqma yaratmalı, qarşı-qarşıya duran tərəflərə malik olmalıdır [18, s.143-149]. Göründüyü kimi, müəllif qrammatik kateqoriyanı qrammatik formaların paradiqmalar toplusu təşkil etməsi ilə əlaqələndirmişdir. Qarşı-qarşıya duran tərəflərin zəruriliyi isə formalar toplusunun ən azı iki elementdən ibarət olması tələbini ortaya qoyur. Hər bir qrammatik forma qrammatik mənaya malik olur.

Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən verilmiş sözü təmsil edən ayrı-ayrı sözformalar arasındakı fərq əhəmiyyətlidir. Burada müvafiq sözformanın tərkibinə daxil olan bütün qrammatik morfemlərin hamısının eyni bir paradiqmaya aidliyi deyil, onların bu paradiqma daxilində ayrıca bir formanı müəyyən şəkildə fərqləndirməsi vacibdir. Məhz belə fərqləndirmə qrammatik formaların sistemini aşkara çıxarır [19, c.359]. Bu fikri konkret nümunə ilə əsaslandırmaq çətin deyildir. Həkim, həkimlər, həkimin, həkimə, həkimi, həkimdə, həkimdən, həkiməm, həkimsən, həkimdir, həkimik, həkimsiniz, həkimdirlər. Verilmiş sözformalar toplusunda üç fərqli qrammatik formalar sistemi müşahidə olunur.

I. həkim, həkimlər (-lər);

II. həkim, həkimin, həkimə, həkimi, həkimdə, həkimdən (-in, -ə, -i, -də, -dən);

III. həkiməm, həkimsən, həkimdir, həkimik, həkimsiniz, həkimdirlər (-əm, -sən, -dir, -ik, -siniz, -dirlər).

Sözün son saitindən asılı olaraq şəkilçilərin müxtəlif variantlarından istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd edilmiş qrammatik formalar toplusunun hər birində sözdəyişdirici mənaların müəyyən sırası yer almışdır. Kökə və ya əsasa artırılan affikslər qrammatik mənə daşıyır. Onların sözə əlavə edilməsi leksik vahidin qrammatik formasına görə fərqlənən variantının yaranmasına səbəb olur.

Dildə leksik və qrammatik mənalar vardır. Leksik və qrammatik mənə şərti oppozisiya təşkil edirlər. Qrammatik mənə sözdüzəldici və sözdəyişdirici olmaqla iki

qrupa bölünür. İ.Melçuk sözdüzəldici mənanı derivatem, sözdəyişdirici mənanı qrammem adlandırmışdır [12, c.251]. Fikrimizcə, sözdəyişdirici vasitələrin qrammem, sözdüzəldici vasitələrin derivatem hesab edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki qrammatik məna məhz bu vasitələrdə təcrid olunmuş şəkildədir. Sözdəyişdirici məna, sözdüzəldici məna ayrılıqda çətin başa düşülən və çətin izah tələb edən anlayışlardır. Bu iki formanı özündə birləşdirən qrammatik mənanın da şərhli, izahı bir qədər çətin və dolaşıqdır. *“Dil işarəsi ilə onun mənası arasındakı əlaqəyə dil vahidi və ya monem deyirik. Əsas məsələ budur ki, monemin bir cəhəti (məhz məna cəhəti) mücərrəd olsa da, hər halda xarici aləmdəki obyektin (denotanın) obrazıdır, denotat vasitəsilə motivləşmiş (denotatın əlamətini əks etdirən) struktura malikdir”* [1, s.291]. Burada diqqət leksik məna üzərində cəmləşdirilsə də monemin məna cəhətində mücərrədliyin mövcudluğu qeyd olunmuşdur.

Qrammatik məna sözlərə, sözformalara, sintaktik konstruksiyalara aid ümumiləşmiş dil mənasıdır və bu məna dildə müntəzəm şəkildə ifadəsini tapır. *“Dilin qrammatika və leksika sahələrində ifadə planı ilə məzmun planının bilavasitə əlaqələndirilməsi həyata keçirilir. Bu, qrammatikaya daha çox aid edilir. Çünki qrammatikanın vahidləri sanki potensiallaşmış mənaya malikdirlər. Bu mənalar ümumiləşmiş, eləcə də leksik mənanın üzərinə cəmlənən mənaldır”*[2, s.6]. V.Admoni qrammatik mənaların leksik mənanın üzərinə sanki qat-qat yığılmasını nəzərdə tutmuşdur. Bu fikir V.V.Vinoqradov tərəfindən də irəli sürülmüşdür. O yazmışdır: *“Qrammatik məna qrammatik kateqoriyadan gələn məna ilə birləşir. Söz leksik və qrammatik mənaların daxili konstruktiv vəhdətini təmsil edir”*[23, c.18]. Burada “söz” anlayışından istifadə edilmişdir. Əslində, morfoloji səviyyədə həm leksem, həm də söz anlayışı ehtiva edə bilər. Heç bir qrammatik, həmçinin leksik-qrammatik şəkilçi qəbul etməmiş leksik vahid də qrammatik məna daşıyır. “Stol” nitq hissəsi kimi isimdir və təkdədir. “Dəmirçi” isimdir, -çi sözdüzəldici şəkilçisini qəbul etmişdir, təkdədir. “Dəmirçilik” isimdir, təkdədir. İki sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmişdir (-çi, -lik). Bu derivatemalarda sözdüzəldici şəkilçilər ilkin vahidin, kökün qrammatik mənalarını dəyişməmişdir. “Süzmə” leksik vahidi isimdir, təkdədir. Əsasın tərkibində -mə sözdüzəldici şəkilçisi vardır. Şəkilçi “süzmək” feilinin “süz” kökünə əlavə olunmuşdur. Nəticədə əmələ gəlmiş yeni söz bir qrammatik mənası ilə ilkin əsasdan fərqlənir. Feildən ismə transformasiya baş vermişdir. Qrammatik mənanın leksik məna üzərinə qat-qat, yaxud lay-lay toplanması sözdəyişdirici şəkilçilərin sözə əlavə olunması halında özünü aşkar göstərir.

Kitabımı → kitab + ım + ı. Kitab isimdir, təkdədir. Kökə əvvəlcə birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi artırılmışdır. Kitabım nitq hissəsi kimi isimdən düzəlmiş qrammatik formadır. -ım şəkilçisi onun I şəxsin təkinə mənsubluğunun

göstəricisidir. -ı təsirlik hal şəkilçisidir və kitab üzərində görülməyə fəaliyyət haqqında ilkin informasiya daşıyır.

Kitabımı gətir. Kitabımı götür. Kitabımı apar və s. “Kitab” sözünün leksik mənası üzərinə qrammatik mənalar sanki qat-qat artırılmışdır. V.Admoni qrammatik mənaların artırılmasını, çoxalmasını məhz bu şəkildə təsvir etmişdir.

Qrammatik mənanın əsas əlamətlərinə ümumiləşmə, məcburilik sözlərin müəyyən sinfini əhatə etmə, forma sisteminin qapalılığı aid edilir [20]. Qrammatik məna sözlərin müəyyən tam sinfi üçün ümumi səciyyə daşıyır. Kəmiyyət leksik mənasından asılı olmayaraq bütün isimlərə xasdır. Eyni şəkildə hal bütün isimlər üçün ümumiliyə malikdir. Bu zaman sözün leksik mənası qrammatik göstəriciyə təsir etmir. Deməli, leksik məna üçün fərdilik, qrammatik məna üçün ümumilik xarakterikdir. Qrammatik məna qrammatik vahidin iki tərəfindən biridir. İkinci tərəf rolunda qrammatik forma çıxış edir. Qrammatik məna sözün sintaktik səviyyədə işlənməsi həddlərini müəyyənləşdirir.

Qrammatik forma və qrammatik mənanın istər ifadə, istərsə də məzmun planlarının dəqiqləşdirilməsi vacib məsələdir. Morfologiyada affiks və onun növlərindən bəhs olunur. Azərbaycan dilçiliyində daha çox şəkilçi istilahından istifadə olunur. Azərbaycan dilinin sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərinin qeydə alınması, onların müəyyən qruplarının mənalarının verilməsi, siyahı və cədvəllərinin tərtib olunması istiqamətində bir sıra işlər aparılmışdır [7; 6; 7; 18, s 46-50; 22, s 60-91 və s.].

Qrammatik forma affiksin maddi qabığı, ifadə planı kimi də başa düşülə bilər. Digər halda qrammatik forma sözdəyişdirici şəkilçili sözdür, yaxud sözformadır. Əslində, affiks formayaradıcı vasitə, formativdir. V.Koduxov qrammatik formanı formativlə formayaradıcı əsasın birləşməsi kimi qəbul edir [10, c.163]. Yuxarıda qeyd və nümunələrlə təsdiq olunduğu kimi lüğət vahidi olan hər bir söz də qrammatik mənaya malikdir. Sözdüzəldici şəkilçi hesabına formalaşan yeni söz də qrammatik məna və ya qrammatik mənalar daşıyır. Deməli, affikslərə bir tərəfdən qrammatik forma kimi baxmaq düzgün deyil, digər tərəfdən, onlar da qrammatik məna daşıyan vahidlərdir.

Qrammatik zonanın nüvəsi ifadəsini mütləq tapan mənanın ətrafında formalaşır. Qrammatik mənanın əsas əlamətlərindən biri olan məcburilik, yaxud mütləqliyə fərqli münasibətlər vardır. Bəzən bu xassənin mühüm olmadığı qeyd olunur. Belə münasibət qrammatik mənanın həm zəruri qrammemlərlə, həm də kvaziqrammemlərlə ifadə oluna bilməsi ilə əlaqələndir. “Kvaziqrammem” anlayışını İ.Melçuk istifadə etmiş və bu anlayışı tərif vermişdir. Onun fikrinə görə, hansısa dəyişdirici kateqoriyaya aid olan məna sözdəyişdirici məna və ya qrammemdir.

“Qrammem olmayıb ona çox oxşayan, müntəzəm şəkildə ifadəsini tapan məna kvazi sözdəyişdirici məna və ya kvaziqrammem adlanır” [12, c.287].

Kvaziqrammem müntəzəmlik xassəsinə malikdir. Lakin onun mütləqlik, zərurilik xassəsi yoxdur.

Hər bir sözdəyişdirici kateqoriya hansısa konkret işarələr sinfini səciyyələndirir. Məsələn, Azərbaycan dilində hər bir isim kəmiyyəti və halı ifadə edir. Qrammemlər sözdəyişdirici mənaya malikdirlər. Onlar sözün nitq hissəsinə aidliyini dəyişə bilmirlər. Bu xüsusiyyət derivatəmlərə xasdır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün derivatəmlər sözün nitq hissəsinə aidliyini dəyişmir. İsimdən isim, feildən feil düzəldən sözdüzəldici şəkilçilər vardır.

Qrammatik forma, qrammatik mənə, sözdəyişdirmə anlayışları dildə müəyyən qrammatik formaların, qrammatik mənaların sistem yaratması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Ümumi xassəyə maliklik dil vahidləri qrupları əmələ gətirir ki, belə qruplar qrammatik kateqoriya təşkil edirlər.

Eynicinsli qrammatik mənaya malik olan qrammemlər nitqin qurulması prosesində bir-birini istisna edirlər. *Kitaba baxmaq, kitabı oxumaq, kitabdan köçürmək, kitabda axtarmaq, kitabın səhifəsi* kimi birləşmələrdə “kitab” sözü müxtəlif hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. Burada eynicinsli qrammatik mənaların bir-birini istisna etməsi faktını sübut etmək müəyyən çətinlik törədir. “Kitabda axtarmaq” birləşməsi “kitabı axtarmaq” söz birləşməsini bütövlükdə istisna etmir. Hər iki söz birləşməsi qrammatik düzgün qurulmuşdur. Söz konkret predikativ konstruksiya daxilində eynicinsli iki və daha artıq qrammem qəbul edə bilmir. Məsələn, “Mən kitabı axtarıram” cümləsi danışanın məqsədindən asılı olaraq hansı fikri ifadə etməsi, yaxud hansı fikri ötürməsi ilə bağlılığa malikdir. Deyək ki, danışan kitabı hara qoyduğunu unutmuşdur, ona görə də o, kitabı axtarır. Danışan kitabda cümlə daxilində hansısa sözün işlənməsinə aid nümunə tapmaq istəyirsə, o, “mən sözü kitabda axtarıram”, “mən nümunəni kitabda axtarıram” və ya “mən kitabda axtarıram” cümlələrindən birisini işlədə bilər. Qeyd edilən cəhətdən məsələyə yanaşdıqda bu və ya digər qrammatik mənadan istifadə olunmasının səbəbi mətn, yaxud kontekst səviyyəsində müəyyənleşir. Burada qrammatik üslubiyyət məsələsi meydana çıxır. Eynicinsli qrammatik mənaların bir-birini istisna etməsi müddəası isə təsdiqini tam şəkildə tapmır. Məsələnin başqa bir aspekti kateqoriyaya morfolojiya çərçivəsində baxılmasından irəli gəlir. Morfolojiya sintaktik səviyyə vahidlərini deyil, öz vahidlərini təhlilə cəlb edə bilər. Belə olduqda “kitabı” söz formasındaki qrammatik mənənin “kitabda” söz formasındaki qrammatik mənəni istisna etməsi iki qrammemin eyni zamanda bir sözə əlavə olunmasının mümkünsüzlüyünə əsaslanır. Halı ifadə edən qrammatik vasitələrin sözə əlavə olunması zamanı onların bir-birini istisna etməsi şərtində müəyyən dolaşılığın meydana çıxması səbəbindən tədqiqatçılar çox zaman bu məsələni izah edərkən kəmiyyət və cinslə bağlı qrammatik mənələrə müraciət edirlər. Real gerçəklikdə məlum predmet ya cəmdə, ya da təkdə olur. Müəyyən fəaliyyəti həyata keçirən şəxs kişi, ya da qadın cinsində olur.

Bu halda bir formanın digərini istisna etməsi aşkar görünür. Bir kateqoriyanın elementləri eyni semantik mövqedə bir-birini istisna edir.

İ.Melçuk bəzi dillərdə bir sözformanın tərkibində eyni qrammatik kateqoriyanın əlamətinin iki və üç dəfə işlənməsinin mümkün olduğunu göstərmişdir. O, xaus dilində ikiqat və üçqat cəmliyin ifadə olunmasına dair nümunə vermişdir: “*dutse (daş) – duwatsu (daşlar) – duwarwatsou (daşlar) – duwarwatsai (daşlar)*”. Müəllif ikiqat və üçqat cəmliyin semantik fərqi miqdar artıqlığı ilə izah edir. İkinci cəmlik əlamətini qəbul etmiş sözforma birinci ilə müqayisədə predmetin daha çox olduğunu (daşlar və daşlardan daha çox daşlar) ifadə edir. Eyni şəkildə üçüncü cəmlik affiksini qəbul etmiş söz iki cəmlik şəkilçili sözün ifadə etdiyi predmetlərdən daha çox predmetin olduğunu bildirir [12, c.253]. Bu cür hallar konkret dil materiallarında üzə çıxır və onlara çox rast gəlinmir. Lakin ikiqat və üçqat cəmlik semantik sürüşməni, semantik genişlənməni təsdiq edir. Qeyd edilən şəkilli formaların dil materiallarında işlənməsi semantik əsasla söykənir, bir sıra hallarda qrammatik kateqoriyanın üslubi funksiya yerinə yetirməsi ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan dili üçün qrammatik mənanın qrammatik kateqoriya vasitəsilə təkrarlanması, reduplikasiyası yoxdur. Çünki qrammatik kateqoriyaların müvafiq qrammatik mənanı daşıyan vasitəsi, yaxud affiksi də bir dənədir. Azərbaycan dilində cəm -lar, -lər şəkilçisi ilə düzəlidir. Kateqoriyanın şəkilçisi ikivariantlıdır. Bu variantlıq fonetik səciyyə daşıyır.

Sizlər oraya getməli deyilsiniz. Bizlər olsaq özümüzü belə aparmırıq. Bu cümlələrdə işlənmiş *sizlər, bizlər* sözformalarında cəmliyin təkrarlanması müşahidə edilsə də, onu kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik forması və ya qrammeme vasitəsi ilə düzəlmiş ikiqat cəmlik hesab etmək olmaz. *Siz* və *biz* əvəzliliklərinə cəm şəkilçisinin artırılması burada da semantika və üslubla bağlıdır.

“Eyni bir kateqoriyanın iki müxtəlif qrammeme eyni işarənin, xüsusi halda, eyni bir sözformanın tərkibində işlənmə bilməz. Əgər sözformada iki müxtəlif qrammem olarsa, onda onlar iki müxtəlif sözdəyişdirici kateqoriyaya mənsubdurlar” [12, c.254]. Tədqiqatçı bu müddəaya istinad edərək bask dilində qrammatik hal və semantik hal kateqoriyalarının mövcudluğu fikrini irəli sürür. Bu mövqedən çıxış etsək, Azərbaycan dilində semantik və qrammatik kəmiyyət kateqoriyalarının olduğunu söyləyə bilərik. Azərbaycan dilində birinci və ikinci şəxsin cəmini bildirən əvəzliliklərdə, xalq, camaat kimi sözlərdə semantik cəmlik müşahidə olunur. Bu dildə bir sıra sözlərdə (qum, çınqıl, duz, sumaq, daşlıq və s.) semantik kəmiyyət kateqoriyasının əlamətinin olması əlavə təhlil tələb edir. Bu məsələlər kəmiyyət kateqoriyasının üslubi imkanlarına aid fəsildə geniş şəkildə araşdırılacaqdır.

Eynicinsli qrammatik mənalardan qrammatik kateqoriyanın təşkilində birləşməsinə bu mənalardan eyni zamanda bir sözformanın tərkibində işlənməsinin qeyri-mümkünlüyü əsas verir. Bu meyar qrammatik kateqoriyanın eyni zamanda bir qrammatik formada və ya sözformada işlənməyən və bir-birini qarşılıqlı istisna edən qrammatik mənalardan bir qrupda birləşməsi nəticəsində formalaşması kimi təyin

etməyə imkan yaradır. Nəticədə morfoloji kateqoriyalar və ya qrammatik kateqoriyalar üçün eynicinsli qrammatik mənaların formal qarşı-qarşıya qoyulması zəruri şərtə çevrilir.

Qrammatik kateqoriya bir-birinə qarşı qoyulmuş qrammatik məzmunlu morfoloji formalar çoxluğudur. O, yəni qrammatik kateqoriya xüsusi morfoloji paradigmalardan formalaşır.

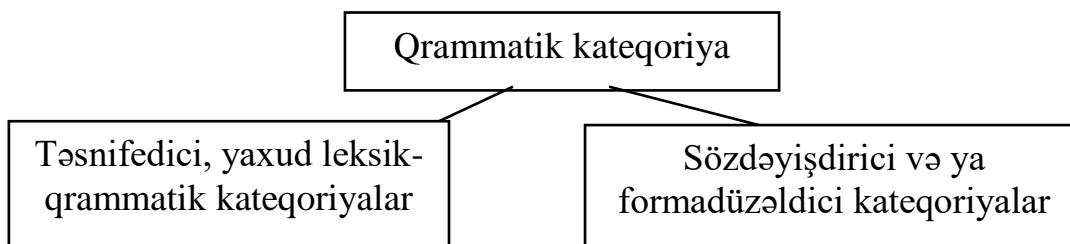
Leksik vahidləri bir-biri ilə qarşılaşdırma təsnifedici kateqoriyalar və ya leksik-qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirməyə imkan verir. Nitq hissələri leksik-qrammatik kateqoriyalardır. Sözdəyişdirici şəkilçili sözformalar sözdəyişdirici kateqoriyaları əhatə edir. Sözdəyişdirimə formadüzəltmə ilə eyni səciyyəli prosesdir. Təsnifedici kateqoriyalar sözləri, daha dəqiq desək, leksemləri qrammatik siniflərə ayırır. Formadüzəldici kateqoriyalar sözformaları paradigmalardan üzrə ayırır.

“Həm təsnifedici, həm də formadüzəldici kateqoriyaları özündə birləşdirən qrammatik kateqoriya qrammatik məna ilə qrammatik ifadənin vəhdətini təmsil edir” [9, c.69]. Dildə qrammatik məna ilə onun formal ifadə üsulu arasında müntəzəm uyğunluq olduqda qrammatik kateqoriyanın mövcudluğundan danışmaq mümkündür. Nitq hissələri kateqoriyası təsnifedici qrammatik kateqoriyadır. Bu kateqoriyada ifadə vasitəsi rolunda sözlər çıxış edirlər. Leksemlər ümumi mənalarına görə konkret nitq hissəsinə aid edilir. Əşya bildirən sözlər nitq hissəsi kimi isim qrupuna daxildirlər. İsimlərin təyini zamanı yalnız “əşya bildirmək” meyarı kifayət etmir. Dildə abstrakt məfhumları (arzu, xəyal və s.) ifadə edən sözlər də vardır ki, bunlar da nitq hissəsi kimi isimdirlər. Adam, insan, at, şəhər, kənd və s. “əşya” lekseminin məna dairəsindən kənara çıxır. Məhz bu baxımdan ismin tərifi və ya tərif şəklində verilən izahı qeyri-dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təbii ki, ənənəvi qrammatikada bu cür mübahisə doğuran məsələlər vardır. Burada diqqət qeyd olunan mübahisəli cəhətlərə deyil, sözdəyişdirici və ya formadüzəldici qrammatik kateqoriyalar üzərində cəmləşdiriləcəkdir.

Sözforma leksemlə sözdəyişdirici affiksindən ibarət konstruksiyadır. Sözü hər bir qrammatik dəyişmiş forması qrammatik forma və ya paradigma adlandırılır. Qrammatik kateqoriyanın paradigmalardan sayı müxtəlif ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasında bir sözdən altı fərqli paradigma düzəlir. Bu paradigmalardan hamısı bir yerdə tam paradigma təşkil edir. *Kağız, kağızın, kağıza, kağızı, kağızda, kağızdan* sözformaları bir yerdə “kağız” lekseminin hal kateqoriyası üzrə tam paradigmasını əmələ gətirir. Əgər altı sözformadan biri və ya bir neçəsi qeyd olunmazsa bu, natamam paradigma hesab edilir.

Formadüzəldici qrammatik kateqoriyada ən azı iki paradigmanın olması vacibdir. Azərbaycan dilində kəmiyyət kateqoriyasında iki paradigma vardır. *Kağız - kağızlar, at - atlar, quş - quşlar* və s. Bu kateqoriyada sözdəyişdirici elementi olmayan paradigma sıfır şəkilçili paradigma adlandırılır.

Qrammatik kateqoriyanın qrammatik forma, həmçinin paradiqma vasitəsilə izahından əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik kateqoriya anlayışına münasibətdə həm oxşar, həm də fərqli yanaşmalar müşahidə edilir. Yuxarıda V.B.Kaseviçin qrammatik kateqoriyanı təsnifedici və formadüzəldici kateqoriyaları özündə birləşdirən anlayış kimi izah, yaxud təyin etməsi qeyd olunmuşdu. Bu, aşağıdakı sxemə uyğun gəlir (sxem 1).

Sxem 1.

Sxemdə göstərilən ayırmadan belə nəticə çıxarmaq olar ki, qrammatik kateqoriyaların həm leksik-qrammatik (təsnifedici), həm də qrammatik (formadüzəldici) növləri vardır. Məntiqi baxımdan bu şəkildə bölgü özünü doğrultmur. Çünki qrammatik kateqoriya = qrammatik kateqoriya eyniliyi aşkara çıxır.

Tədqiqatçılar qrammatik kateqoriyadan bəhs edərkən adlar və feillərin qrammatik formaları əsasında formalaşan kateqoriyalara istinad edirlər. İsmın kəmiyyət kateqoriyası, ismin hal kateqoriyası, feilin növ kateqoriyası, feilin zaman kateqoriyası və s.

Bir çox tədqiqat işlərində morfoloji və sintaktik kateqoriyalar, yaxud onlardan yalnız birindən söhbət açılır. Məsələn, Y.Seyidov kitabındakı “Ümumi qrammatik kateqoriyalar” paragrafının adında “ümumi qrammatik” söz birləşməsindən sonra mötərizədə “morfoloji” sözün vermişdir. Bundan da belə nəticə çıxır ki, ümumi qrammatik kateqoriyalar elə morfoloji kateqoriyalardır. Eyni zamanda Y.Seyidovun ümumi qrammatik kateqoriya barədə verdiyi izahını da xatırlatmaq lazım gəlir. “Ümumi qrammatik – morfoloji kateqoriya deyəndə nəzərdə tutulur ki, həmin kateqoriya bir nitq hissəsi dairəsində qapanıb qalmır, bir neçə nitq hissəsinə aid olur” [18, s.151-152]. Bu tərif, yaxud izah daha bir mübahisəli məqamı ortaya çıxarır. “Ümumi qrammatik – morfoloji kateqoriya” yazılışı “Ümumi qrammatik kateqoriyanın” elə “morfoloji kateqoriya” olmasını ifadə edir. Əslində isə “qrammatik” və “morfoloji” anlayışlarının eyniləşdirilməsi baş verir. Yəni qrammatik kateqoriya = morfoloji kateqoriya bərabərliyi ortaya atılır. O.Yespersen isə “sintaktik kateqoriyalar” anlayışını işlədir [5, c.55-56].

Y.Seyidov hal və mənsubiyyət kateqoriyalarını xüsusi, şəxs-xəbərlik və kəmiyyət kateqoriyasını isə ümumi qrammatik kateqoriya kimi qəbul etmişdir [18, s.153, 157, 163].

Qrammatik kateqoriyanın ümumiliyi şərti onun bir neçə nitq hissəsinə aidlik səviyyəsində həllini tapması mübahisəlidir. Niyə məhz bir neçəsinə aid olmağın ümumilik üçün kifayət etməsi aydın olmur.

Dilçilikdə qrammatik kateqoriyanın dəqiq tərifinin olmadığını qeyd edən Y.Seyidov bu barədə verdiyi qısa xülasədə İ.Miloslavskinin, R.Budaqovun, O.Axmanovanın, M.Adilovun, O.Moskalskayanın, İ.İ.Meşaninovun məsələyə münasibətində danışaraq, sonda yazmışdır: “...*Fikrimizcə, qrammatik kateqoriyaları mənanın qrammatik formalarla ifadəsi kimi izah etmək daha dəqiq və anlaşıqlı olar*” [18, s.149]. Əslində, Y.Seyidovun qrammatik kateqoriyanın tərfi ilə bağlı verdiyi xülasədə, demək olar ki, əsas təriflərin hamısı əhatə edilmişdir.

Y.Seyidovun işlətdiyi “mənanın qrammatik formalarla ifadəsi” fikrinə əks istiqamətdə yanaşma zamanı sözformanın mənasının nəzərə alınması qənaətinə gəlmək mümkündür. Sözformada həm leksem, həm də sözdəyişdirici vasitə olur. Leksemə leksik məna, sözdəyişdirici vasitəyə qrammatik məna aiddir. Leksemin özünün təsnifedici kateqoriyaya əsaslanan ilkin qrammatik mənası vardır.

Ev (isim)

ev (leksem) + sıfır şəkilçi+ əşyaya aidlik

Mən (əvəzlik)

Mən (leksem) + sıfır şəkilçi+ subyektə aidlik (şəxsi əvəzetmə funksiyası)

Yaxşı (sifət, zərf)

yaxşı (leksem) + sıfır şəkilçi+ əşyaya aidlik (keyfiyyət semantikasası) = yaxşı (sifət)

yaxşı (leksem) + sıfır şəkilçi+ hal, hərəkətə aidlik (sintaktik birləşmə tərkibində əmələ gələn semantika) = yaxşı (zərf)

Pis (sifət, zərf)

pis (leksem) + sıfır şəkilçi+ keyfiyyət semantikasası = pis (sifət)

pis (leksem) + sıfır şəkilçi+ hal, hərəkətə aidlik (sintaktik birləşmə tərkibində əmələ gələn semantika) = pis (zərf).

Beş (say)

beş (leksem) + sıfır şəkilçi + miqdara aidlik (dəqiq kəmiyyət, miqdar semantikasası) = beş (say)

Beşinci (say, sıra sayı)

beş (leksem) + “-inci” (sözdüzəldici şəkilçi) + ölçüyə aidlik (kəmiyyət, miqdar semi) = beşinci (say, sıra sayı)

Oxumaq (feil, məsdər)

Oxu (II şəxsin əmr şəkli) + “-maq” (sözdüzəldici şəkilçi) + ad semantikasası (adlandırma funksiyası) = oxumaq (məsdər, feil)

Göründüyü kimi nitq hissələrinin qrammatik mənasını ifadə edəcək qrammatik vasitə, affiks yoxdur. Məhz bu cəhət sıfır affiksi fikrini yaradır. İstənilən halda sıfır şəkilçili paradigmada mənanın qrammatik forma ilə ifadəsi açıq şəkildə aşkarlana bilmir. “Adam”, “qapı”, “küçə” və s. sözləri adlıq halı, yoxsa təki, yaxud hər ikisini bildirməsi də aydın deyildir. Burada eyni vahidin iki qrammatik kateqoriyanın paradigması funksiyasını yerinə yetirməsi ilə də qarşılaşmış oluruq. Qrammatik formanın omonimliyi, həmçinin qrammatik kateqoriyaya aid sözformanı əmələ gətirən qrammemin omonimliyi də mümkündür.

M.Hüseynzadə sözlərin bir-birinə bağlanması və onların arasında əlaqə yaratmaqda qrammatik kateqoriyaların vacib rol oynamasını qeyd edərək belə kateqoriyaların bir qisminin ümumi xarakter daşmasını yazmışdır. O, bütün nitq hissələrini əhatə edən qrammatik kateqoriyaları ümumi qrammatik kateqoriya adlandırmış, kəmiyyət, mənsubiyyət, hal və xəbərlilik kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriyalara aid etmişdir [8, s.41]. Xatırladaq ki, Y.Seyidov ümumi qrammatik kateqoriyaların bütün deyil, bir neçə nitq hissəsinə aidliyi fikrini qəbul etmişdir. Onun fikrinə görə, hal və mənsubiyyət kateqoriyaları yalnız isimlərə aid olub xüsusi qrammatik kateqoriyalardır [18, s.153]. Göründüyü kimi, qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalara bölgüsündə yekdil fikir yoxdur.

V.B.Kaseviç qrammatik kateqoriyanın ümumiliyi və xüsusiliyi məsələsinin fərqli aspektdən yanaşmışdır. Onun fikrinə görə, ümumi qrammatik kateqoriya qarşılaşdırmanın bütün üzvlərini əhatə edir. Müəllif bu baxımdan rus dili üçün hal kateqoriyasını ümumi, yiyəlik hal kateqoriyasını isə xüsusi hal kateqoriyası hesab etmişdir [9, c.69].

A.Aslanov qrammatik kateqoriyaların ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa bölünməsinə elmi cəhətdən düzgün saymamışdır [3, s.5]. Müəllif qrammatik kateqoriyalardan birinin, yaxud bir neçəsinin geniş, digərinin dar sahəni əhatə etməsi fikrini qəbul etməmişdir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriya məsələsi də, hələ ki, həllini tapmamışdır. Qrammatik məna hər bir söz və sözformanın məna strukturuna daxil olub cümlə və ya sözlərlərdə ifadəsini tapır. Nitq məhsulunda mərkəzi məna leksik məna olaraq qalır. Sözformalar arasındakı fərqlər leksik mənanın mərkəzi rolunu dəyişdirə bilmir. Sözformalar arasındakı fərqlər qrammatik kateqoriyalar sistemi ilə əlaqədarlığını həmişə saxlayır. Eyni söz əsasında yaranmış müxtəlif sözformalarda leksik məna eyni, qrammatik mənalar isə müxtəlif olur. Çünki qrammatik mənalar söz və sözformalar arasında məna, məzmun əlaqələrini qurmağa xidmət edir. Nitqdə leksik məna qrammatik mənanın dəqiqləşdirilməsində əsaslı rol oynayır.

Qrammatik mənaların ifadə üsulları da bir-birindən fərqlənir. İfadə üsullarının üç əsas növü vardır: 1) sintetik üsul; 2) analitik üsul; 3) qarışıq üsul [20]. Qeyd olunan

üsullar müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə istifadə olunur. Azərbaycan dilində qrammatik mənanın əsas ifadə üsulu sözə və ya sözformaya sözdəyişdirici şəkilçinin artırılması ilə gedir.

A.V.Bondarko “qrammatik kateqoriya” anlayışının dar və geniş izahını verməyə çalışmışdır. O, “qrammatik kateqoriya” söz birləşməsinə həm dilçilik termini, həm də qrammatikadakı istənilən sinif və qruplara aid edilən ümumi ifadə kimi yanaşmış, linqvistik anlayışın tərifinə daha ciddi tələblər qoymağın vacibliyini qeyd etmişdir. Müəllifin fikrinə görə, qrammatik kateqoriya anlayışını həm nitq hissələrinə, həm də əlamətlərə (cins, hal və s.) aid etmək məqsədəuyğun deyildir. Çünki bu halda nitq hissələri kateqoriyası ilə kəmiyyət, hal, cins qrammatik kateqoriyaları eyni müstəvidə yerləşdirilmiş olur. O göstərir ki, nitq hissələri arasında keyfiyyət fərqi onların sözlər və ya söz sinifləri sisteminin, şəxs, kəmiyyət, halın sözformalarının qrammatik kateqoriyası kimi ayrılması zamanı da “qrammatik kateqoriya” termini hər iki kateqoriyanı birləşdirmiş olur. Bu isə kateqoriyanın eynicinsli predmetləri, anlayışları, münasibətləri və s. ifadə etməsi kimi təyin olunması ilə ziddiyyət təşkil edir.

Nitq hissələri sözlərin müəyyən əlamətə malik qrammatik sistemdirsə, hal, cins, kəmiyyət qrammatik formalar sırasının müəyyən sistemidir. Sözformalar sırasındakı ardıcılığın müəyyənləşdirilməsinin konkret meyarı yoxdur. Sırada sıfır şəkilçili forma olduqda onun birinci üzv olaraq götürülməsi müşahidə edilir. Məsələn, *ağac - ağaclar; ağac - ağacın, ağaca, ağacı, ağacda, ağacdan*. Azərbaycan dilində sıfır şəkilçili qrammatik forma kəmiyyət və hal kateqoriyalarında istifadə edilir. Bəzən sıfır şəkilçili qrammatik forma neytral forma hesab edilir. “Qrammatik kateqoriya” anlayışının cinsi, morfoloji və sintaktik kateqoriyaların isə növü bildirməsi fikri də vardır. Burada cins sözünü gendri ifadə edən vahid kimi başa düşülməməlidir. Cins ümumini, nıv isə bu ümuminin bir çeşidini bildirir.

Morfoloji kateqoriya müəyyən nitq hissəsi hədudlarında eynicinsli məna kəsb edən morfoloji formaların sırası hesab edilir. Müəyyən nitq hissəsi əsaslı morfoloji sıraların ayrılması morfoloji kateqoriyaların nitq hissələri üzrə bölgüsünə səbəb olur. Azərbaycan dilində isim və feili qrammatik kateqoriyalar fərqləndirilir. Belə fərqləndirmədə meydana çıxan mübahisəli məqamlar “ümumi qrammatik kateqoriya” və “xüsusi qrammatik kateqoriya” anlayışlarının izahında özünü nümayiş etdirir. Belə məqamlar haqqında yuxarıda qismən məlumat verilmişdir.

Qrammatik kateqoriyaların morfoloji və sintaktik kateqoriyalara bölünməsi flektiv dillər üçün səciyyəvidir. Aqqlütinativ dillərdə morfoloji və sintaktik kateqoriyalar arasında sərhəd yayğındır. Predikativlik və mənsubiyyət əmələ gətirən cümlə üzvləri kateqoriyaları sintaktik kateqoriyalar hesab edilir. Azərbaycan dilində II və III növ təyini söz birləşmələri mənsubluq münasibətlərini ifadə edirlər. Mənsubiyyət birləşmələri sintaktik konstruksiya təşkil edir. Bu baxımdan onları sintaktik kateqoriyaya aid etmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, mənsubiyyət

kateqoriyasının izahı zamanı sözlərin birləşməsi məsələsi ortaya atılır. Məsələn, A.Aslanov yazır: “*Dilimizdə geniş dairədə işlənən mənsubiyyət kateqoriyası iki sözün birləşməsi əsasında, sintaktik əlaqələr (idarə və uzlaşma) vasitəsilə yaranır*” [3, s.7]. Göründüyü kimi, müəllif yalnız sözlərin birləşməsi faktını deyil, sintaktik əlaqələr (idarə və uzlaşma) vasitəsilə yaranmanı da izaha daxil etmişdir.

Qrammatik kateqoriyanın nitq hissəsi ilə bağlılığı, ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriya məsələlərinə Y.Seyidov özünün Azərbaycan dilinin morfoloqiyasına aid tədqiqat işində xüsusi yer vermişdir [18, s.151-163].

“*Ümumi qrammatik kateqoriyalar vəzifələri, məzmunları və formal əlamətlərinə görə həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunur. Buna görə də bunlara ümumi qrammatik kateqoriya adı verilmişdir*” [8, s.65]. M.Hüseynzadə ümumi qrammatik kateqoriyaların həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunmasını xüsusi şəkildə vurğulayır. Onun bu fikrinə istinad etməklə sözdəyişdirici qrammatik kateqoriyaların üç növünü ayırmaq mümkündür. 1) morfoloji; 2) sintaktik; 3) morfoloji-sintaktik (yəni həm morfoloji, həm də sintaktik) kateqoriyalar.

Xatırlatmaq lazımdır ki, M.Hüseynzadə bundan sonra bütün nitq hissələrini əhatə edən qrammatik kateqoriyaları ümumi qrammatik kateqoriya adlandırmışdır [8, s.41]. Burada aşkar ziddiyyət hiss olunur. Əvvəla, o, qrammatik kateqoriya məsələsini morfolojiyanın isimlərlə bağlı hissəsində ortaya atır. Feil bəhsində isə qrammatik kateqoriya ilə bağlı ümumi nəzəri məsələləri dilə gətirilmədən birbaşa konkret feili qrammatik kateqoriyadan ayrı-ayrılıqda bəhs edir. Doğrudur, Y.Seyidov da qrammatik (morfoloji) kateqoriyalar bölməsini öz kitabında “nitq hissələri problemi” paragrafından sonra yerləşdirmiş və bu bölmədə üç alt paragrafı ayırmışdır: “1) ümumi qrammatik (morfoloji) kateqoriyalar; 2) şəxs-xəbərlilik kateqoriyası; 3) kəmiyyət kateqoriyası” [18, s.145-166]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində sintaksisə aid tədqiqatları ilə daha çox tanınan Y.Seyidov sintaktik qrammatik kateqoriya məsələsinə, ümumiyyətlə, münasibət bildirməmişdir. O, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyalarını adlara aid etməklə, xüsusi qrammatik kateqoriyalar saymışdır. Şəxs-xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyalarını ümumi qrammatik kateqoriya kimi ayırmışdır. “*Dil hər hansı bir morfoloji kateqoriya olmadan ötüşə bilər, lakin şəxs-xəbərlilik kateqoriyası (istər ümumi kateqoriya kimi, istərsə də yalnız feilə aid xüsusi kateqoriya kimi) olmadan keçinə bilməz*” [18, s.157]. Burada da eyni bir qrammatik kateqoriyanın həm ümumi, həm də xüsusi növlərinin olması haqqında fikirlə üzləşirik. Y.Seyidov kateqoriyanın ümumi və xüsusi olmasını onların nitq hissələrini əhatə etməsi ilə müəyyənləşdirir. O, ümumi qrammatik kateqoriyanın bütün nitq hissələrin əhatə etməsi şərtini irəli sürür. Xüsusi qrammatik kateqoriyanın isə yalnız bir nitq hissəsinə aid olması kimi qəbul edir. Onun fikrinə görə, “*xüsusi ismi qrammatik kateqoriyalar ikidir: hal və mənsubiyyət kateqoriyaları. Kəmiyyət və şəxs-xəbərlilik kateqoriyaları isə ümumi qrammatik kateqoriyalardır və bunlarda da ismin payı vardır*” [18, s.225].

Beləliklə, aydın olur ki, Y.Seyidov Azərbaycan dilində dörd ismi qrammatik kateqoriyanı qeyd etmiş, onlardan ikisini xüsusi, digər ikisini isə ümumi qrammatik kateqoriya kimi təqdim etmişdir.

A.Aslanov ismin, feilin və ya digər nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyası məsələsini qoymamış, Azərbaycan dilində altı qrammatik kateqoriyanın (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, inkarlıq, şəxs, xəbərlilik) olduğunu yazmışdır [3, s.6]. Göründüyü kimi, A.Aslanov qrammatik kateqoriyanın nitq hissəsinə aidlik məsələsindən yan keçmişdir. Ondan fərqli olaraq Ə.Rəcəbli bir, iki və eyni zamanda bir neçə nitq hissəsinə aid qrammatik kateqoriyaların olduğunu söyləmişdir. Tədqiqatçı ümumi qrammatik kateqoriyanı həm morfoloji, həm də sintaktik kateqoriya olmaq meyarına görə təyin etmişdir [15, s.64].

S.Rüstəмова qrammatik kateqoriya dedikdə, “oxşar və ya eynicinsli qrammatik mənaları ifadə edən qrammatik formalar nəzərdə tutulur” fikrini irəli sürmüşdür [17, s.58]. İlk baxışdan belə anlaşılır ki, müəllif qrammatik kateqoriya ilə qrammatik formaları eyniləşdirmişdir. Əslində isə belə deyildir. Tədqiqatçı “oxşar və ya eynicinsli” qrammatik formaları diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Burada “oxşar” sözdündən istifadə etmək, onu “eynicinsli” sözünün sinonimi kimi qəbul etmək özünün doğrultmur. Qrammatik kateqoriya çərçivəsində eynicinsli qrammatik mənalar daşıyan qrammatik formaların müəyyən sistemi, yaxud çoxluğu əmələ gəlir. Sistemlilik müvafiq qrammatik formaların eyni model üzrə düzəlməsi ilə izah olunmalıdır. Eyni bir leksemlə düzələn eynicinsli qrammatik formaların sayı aşağıdan 2, yuxarıdan müəyyən bir ədədlə məhdudlaşır. Müxtəlif leksemlər əsasında düzələn qrammatik formaların sayı isə sonsuz olmasa da, böyük miqdar təşkil edir.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə qrammatik kateqoriya problemi kifayət qədər geniş planda tədqiq edilmişdir. Problem istər qərb, istər rus, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində, həmçinin türkologiyada çoxsaylı araşdırmaların obyektinə olmuşdur. Qrammatik hallara aid tədqiqatımızda qrammatik kateqoriya anlayışı, ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalar məsələsinə dair həm təhlil aparılmış, həm də bu sahədə bir sıra alimlərin (A.A.Reformatski, O.P.Sunik, Y.S.Stepanov, V.İ.Koduxov, A.Axundov, M.Hüseynzadə, A.Qurbanov, N.Məmmədov, A.Babayev, Y.Seyidov, A.Aslanov və b.) fikirləri şərh olunmuş, onlara münasibət bildirilmişdir [4, s.7-30]. Bu paraqrafda həmin məsələlər bir qədər fərqli aspektdə yığcam şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Fərqli aspekt qrammatik kateqoriya probleminin mübahisəli, eləcə də qrammatik üslubiyyətlə bağlı tərəfləri diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Nəticə olaraq bu paraqrafda dörd ismi kateqoriyanın – hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, şəxs-xəbərlilik kateqoriyalarının üslubi məsələlərinin öyrənilməsi qənaəti hasil edilmişdir. Ayrı-ayrı ismi kateqoriyaların üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırarkən qrammatik kateqoriyaların mübahisəli məqamlarını Azərbaycan dilinin materialları üzrə konkret nümunələr əsasında aydınlaşdırmağa çalışacağıq. Dil materiallarında qrammatik

kateqoriyaların müxtəlif qrammatik formalarının işlənməsinin spesifik cəhətlərini aşkara çıxarmağa cəhd göstəriləcəkdir.

C.Layonz kateqoriyaları ilkin, ikinci və funksional olmaqla üç yerə bölmücdür. O, nitq hissələrini ilkin, yaxud birinci, morfoloji kateqoriyaları ikinci qrammatik kateqoriyalar hesab etmişdir. Tədqiqatçının fikrinə görə, “subyekt”, “predikat”, “obyekt” kimi sintaktik anlayışlar funksional kateqoriyalardır. Bununla yanaşı, C.Layonz kəmiyyət, cins və halı ismi, şəxsi, zamanı, şəkli, növü feili qrammatik kateqoriyalara aid etmişdir. İsim üçün fərqləndirici meyar hal, feil üçün zaman olaraq qiymətləndirilmişdir [11, c.290]. Burada bəzi cəhətlər xüsusi maraq doğurur. Əvvəla, nitq hissələrinin birinci olması, hal, cins, kəmiyyət kimi kateqoriyaların ikinciliyi onlar arasında müəyyən iyerarxiya yaratmış olur. Yəni nitq hissələri tərtibcə bir pillə yuxarıda duran kateqoriyadır. İkincisi, iyerarxiya morfoloji qrammatik kateqoriyanın nitq hissələri ilə bağlılığını təmin edir. Məhz bu aspektə, eləcə də ismi qrammatik kateqoriyalar üçün halın, feili qrammatik kateqoriyalar üçün zamanın vacib fərqləndirici meyar seçilməsi morfoloji kateqoriyaların adların və feillərin qrammatik kateqoriyaları bölgüsünə zəmin yaradır. Qrammatik kateqoriyaların belə bölgüsü rus dilçiliyində ən azı terminoloji səviyyədə qəbul edilmişdir (именные грамматические категории; глагольные грамматические категории). Belə olanda əvəzlilərin, sayların, sifətlərin və s. hallanmasının səbəblərini axtarmağa ehtiyac olmasa da, sifətlərdə substantivləşmə nəzərə alınır. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, feilin təsriflənməyən forması olan məsdərin hal, hərəkət, vəziyyət adını bildirməsi şübhəsizdir. Azərbaycan dilində məsdər hallanır, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir. Semantik və üslubi cəhətləri nəzərə alsaq, yaxud bu müstəvidən məsələyə yanaşsaq, məsdərə kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılmasını da söyləyə bilərik. “*Bir atək pul vermişəm, oynamaqlarına bax?*” (Bəyin oğurlanması filmindən).

Oynamaqlarına = oynamaq (məsdər) + lar (kəmiyyət şəkilçisi) + ı (mənsubiyyət şəkilçisi) + (n)ə (hal şəkilçisi).

Məsdərin müxtəlif qrammatik kateqoriya şəkilçilərini qəbul etməsi onlarda isimlik xüsusiyyətinin olması ilə əlaqədardır. Şübhəsiz ki, müvafiq qrammatik kateqoriyaların üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən bu cür məsələlərə diqqət yetirmək də vacibdir.

Nəticə

1. Qrammatik kateqoriyaların dilçilikdə geniş istifadə edilməsinə baxmayaraq, hələ də kateqoriyalarla bağlı mübahisə doğuran fikirlər, fərqli yanaşmalar mövcuddur.

2. Qrammatik kateqoriyaların yalnız dillə deyil, qrammatik üslubiyyətlə bağlı tərəfləri də diqqət mərkəzinə çəkilməlidir.

3. Dil materialları əsasında qrammatik kateqoriyalar müxtəlif qrammatik formaların işlənməsinin spesifik cəhətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir.

4. Hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, şəxs-xəbərlik kateqoriyalarının üslubi imkanları zəngindir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. **Adilov və b. 1989** – Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. *İzahlı dilçilik terminləri. I h.* / M.İ. Adilov, Z.N. Verdiyeva, F.M. Ağayeva. – Bakı: Maarif, 1989. – 289 s.
2. **Адмони 1979** – Адмони, В.Г. *Структура грамматического значения и его статус в системе языка* / В.Г. Адмони. // *Структура предложения и словосочетания в индоевропейских языках.* – Ленинград: Учпедгиз, 1979. – С. 6–36.
3. **Aslanov 1985** – Aslanov, A. *Müasir Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar.* – Bakı: ADU nəşri, 1985. – 78 s.
4. **Əsədova 2009** – Əsədova, A. *Azərbaycan dilində qrammatik hallar.* – Bakı: “Elm və Təhsil”, 2009. – 132 s.
5. **Есперсен 2002** – Есперсен, О. *Философия грамматики* / О. Есперсен. – Москва: УРСС, 2002. – 408 с.
6. **Сəfərov 1968** – Сəfərov, S. *Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər.* – Bakı: Maarif, 1968. – 107 s.
7. **Hüseynzadə 1954** – Hüseynzadə, M. *Müasir Azərbaycan dili.* – Bakı: Azərtədrisnəşr, 1954. – 242 s.
8. **Hüseynzadə 1973** – Hüseynzadə, M. *Müasir Azərbaycan dili.* – Bakı: Maarif, 1973. – 358 s.
9. **Касевич 1977** – Касевич, В.Б. *Элементы общей лингвистики.* – Москва: Наука, 1977. – 184 с.
10. **Кодухов 2012** – Кодухов, В.И. *Введение в языкознание.* – Москва: Альянс, 2012. – 288 с.
11. **Лайонз 1978** – Лайонз, Дж. *Введение в теоретическую лингвистику.* – Москва: Прогресс, 1978. – 543 с.
12. **Мельчук У.А 1997** – Мельчук У.А *Курс общей морфологии. Том 1: Проблемы функционирования морфологической системы.* – Москва: 1997.
13. **Мещанинов 1981** – Мещанинов, И.И. *Понятийные категории в языке // История советского языкознания. Хрестоматия.* – Москва: Высшая школа, 1981. – с.56–61.
14. **Qırçaq 2000** – Qırçaq, M. *Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat).* – Bakı: Elm, 2000. – 453 s.
15. **Rəsəbli 2003** – Rəsəbli, Ə. *Nəzəri dilçilik.* – Bakı: Nurlan, 2003. – 515 s.
16. **Реформатский 1967** – Реформатский, А.А. *Введение в языковедение.* – Москва: Просвещение, 1967. – 542 с.

17. **Rüstəмова 2004** – Rüstəмова, S. *Azərbaycan dilçiliyində qrammatik konsepsiyasının inkişafı tarixi*: Filologiya üzrə fəlsəfə dok. dis. avtoreferatı. – Bakı, 2005. – 18 s.
18. **Seyidov 2002** – Seyidov, Y. *Azərbaycan dilinin qrammatikası*. – Bakı: Universitet nəşriyyatı, 2002. – 371 s.
19. **Смирницкий 1976** – Смирницкий, А.И. *Содержание и задачи лексикологии // История советского языкознания. Хрестоматия*. – Москва: Просвещение, 1981. – с.350–370.
20. **Шхапацева, Пазова 2014** – Шхапацева, М.Х., Пазова, Л.М. *Грамматическая форма и грамматическая значение слова*. Elektron mənbə: <http://e-koncept.ru/2014/14704htm>
21. **Щерба 2024** – Щерба, L.V. *О служебном самостоятельном значении грамматики как учебного предмета // Избранные работы по русскому языку*. – Москва: Юрайт, 2024. – С.3–25. Elektron mənbə: <https://urait.ru/bcode/540752>
22. **Xəlilov 2007** – Xəlilov, B. *Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I h.* – Bakı: Elm, 2007. – 280 s.
23. **Виноградов 2001** – Виноградов, В.В. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. – Москва: Русский язык, 2001. – 720 с.

СТАТУС ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ В ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЕ

Адиля Асадова Якуб гызы
Доктор философии по филологическим наукам, доцент
Западно-Каспийский университет, Азербайджанская Республика, г. Баку
adila.asadova@wu.edu.az
Институт языкознания имени Насими НАНА
asadova.adile.9496@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>

В статье грамматические категории рассматриваются как проблема языкознания, обсуждаются вопросы их определения и описания. Одновременно язык анализируется с точки зрения грамматической системы — абстрактной грамматической системы и функциональной грамматической системы. В исследовании затрагиваются возможности универсальной грамматики и высказывается отношение к мнению О. Есперсена. В статье, опираясь на взгляды языковедов о грамматической форме и значении, высказываются соответствующие суждения по данной теме. В научной работе проводится классификация грамматических категорий как дескриптивных или лексико-

грамматических, а также словообразовательных или формообразовательных категорий, выражается отношение к взглядам исследователей.

Для выполнения поставленной задачи в ходе исследования применялись описательный, сравнительный и контекстуальный методы анализа.

Основная цель исследования — определить грамматические категории и установить их статус в языковой системе. Полученные результаты могут быть использованы в современной лингвистике, особенно в исследованиях, связанных с проблемами стилистики.

Ключевые слова: *категория, язык, грамматика, словоформы, семантика, стиль.*

THE STATUS OF GRAMMATICAL CATEGORIES IN THE LANGUAGE SYSTEM

*Adila Asadova Yagub gizi
PhD in Philology, Associate Professor
Western Caspian University, Republic of Azerbaijan, Baku
adila.asadova@wu.edu.az
Nasimi Institute of Linguistics, ANAS
asadova.adile.9496@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9948-2323>*

The article approaches grammatical categories as a linguistic problem and discusses their definition and description. At the same time, the language is examined from the perspective of the grammatical system — the abstract grammatical system and the functional grammatical system. The study refers to the possibilities of universal grammar and comments on the views of O. Jespersen. Drawing on the opinions of linguists regarding grammatical form and meaning, the article presents reflections on this topic. The research classifies grammatical categories as descriptive or lexico-grammatical, as well as word-building or form-building categories, and expresses an attitude toward the views of various scholars.

To accomplish the objectives set, the study employs descriptive, comparative and contextual methods of analysis.

The main aim of the research is to identify grammatical categories and determine their status within the language system. The results can be used in modern linguistics, particularly in studies related to stylistics.

Keywords: *category, language, grammar, word forms, semantics, style.*

Rəyçi: *Fil.ü.f.d.,dos Rasim Heydərov Arif
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*